Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.1018

ڕەهەندی کۆمەڵایەتی لە گوتاری ڕەخنەی شیعری لە ئەدەبی کوردیدا (کرمانجی خواروو 1920- 1958)

دڵشاد علی محمد[1] ، ئاسۆ عومەر مستەفا[2]

[1] بەشی کوردی ، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.
[2] بەشی کوردی ، کۆلێژی پەروەردە و زمان، زانکۆی چەرموو، چەمچەماڵ، سلێمانیو، عێراق

Article Info

Received: January, 2019
Revised:February,2019
Accepted:April,2019

Keywords

ڕەخنەی شیعری،

Corresponding Author

aso.omar@charmouniversity.org

پوختە:

لێکۆڵینەوەکەمان بە ناونیشانی (ڕەهەندی کۆمەڵایەتی لە گوتاری ڕەخنەی شیعری لە ئەدەبی کوردیدا (کرمانجی خواروو 1920-1958)یە، کە هەوڵدەدات لەم ڕوانگەیەوە لە ڕەخنەی ئەدەبی کوردی لەم ماوەیەی دیاریکراوە بکۆڵێتەوە، چونکە ڕەهەندی کۆمەڵایەتی لە شیعردا بەدرێژایی مێژووی مرۆڤایەتی ڕەنگدانەوەیەکی فراوانی هەبووە. دەقی ئەدەبی بەڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لە خزمەتی کۆمەڵدا بووە. لە ئەدەبی کوردیدا هەمیشە ڕەهەندی کۆمەڵایەتی لە شیعردا و بەتایبەتی لەو ماوەیەی ئێمە لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکەین ڕەنگدانەوەیەکی فراوانی هەبووە، نووسەرانی کورد هەوڵیان داوە لە گوتارەکانیاندا ئاوڕ لە لایەنی کۆمەڵایەتی بدەنەوە و لەم گۆشەنیگایەوە لە شیعری شاعیران بکۆڵنەوە، کە بووتە سەرەتایەکی باش بۆ قۆناغەکانی دواتر بۆ ئەوەی نووسەران و ڕەخنەگران گرنگی بە لایەنی کۆمەڵایەتی بدەن.

لێکۆڵینەوەکەمان لە دەروازە و دوو بەش پێکهاتووە: دەروازە (میتۆدی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی) بەکورتی ئەم میتۆدە ڕەخنەییە دەخاتەڕوو. بەشی یەکەم (ڕۆژنامە و گۆڤارەکان) ئەو گوتارانە وەردەگرێت کە لەو ماوەیەدا لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا نووسراون، بەشی دووەمیش (کتێبەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی) لەو گوتارانە دەکۆڵێتەوە کە لە کتێبەکانی ئەو ماوەیەدا نووسراون.

ئەنجامیش لە کۆتاییدا بە چەند خاڵێك خراوەتەڕوو

پێشەکی

لێکۆڵینەوەکەمان بە ناونیشانی (ڕەهەندی کۆمەڵایەتی لە گوتاری ڕەخنەی شیعری لە ئەدەبی کوردیدا (کرمانجی خواروو 1920-1958)یە، هەوڵدەدات لەم ڕوانگەیەوە لە ڕەخنەی ئەدەبی کوردی لەم ماوەیەی دیاریکراوە بکۆڵێتەوە، لەبەرئەوەی نووسەرانی کورد لەو ماوەیەدا هەوڵیان داوە لە گوتارەکانیاندا ئاوڕ لە لایەنی کۆمەڵایەتی بدەنەوە و لەم گۆشەنیگایەوە لە شیعری شاعیران بکۆڵنەوە، کە بووتە سەرەتایەکی باش بۆ قۆناغەکانی دواتر بۆ ئەوەی نووسەران و ڕەخنەگران گرنگی بە لایەنی کۆمەڵایەتی بدەن. گرنگی لێکۆڵینەوەکەمان لەوەدایە تا ئێستا بەوردی کار لەسەر ئەم لایەنە نەکراوە، هەر ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی هەڵبژاردنی لێکۆڵینەوەکەمان، بێگومان لێکۆڵینەوەکەمان بێگرفت نەبووە، بەتایبەتی بەردەست نەبوونی ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەی لەو ماوەیە دەرچوون کە ئێمە لێکۆڵینەوەکەمان تیایدا ئەنجام داوە.

لێکۆڵینەوەکەمان لە دەروازە و دوو بەش پێکهاتووە: دەروازە (میتۆدی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی) بەکورتی ئەم میتۆدە ڕەخنەییە دەخاتەڕوو. بەشی یەکەم (ڕۆژنامە و گۆڤارەکان) ئەو گوتارانە وەردەگرێت کە لەو ماوەیەدا لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا نووسراون و باسی لایەنی کۆمەڵایەتییان کردووە لە شیعردا ، بەشی دووەمیش (کتێبە ئەدەبییەکان) لەو گوتارانە دەکۆڵێتەوە کە لە

کتێبە ئەدەبییەکانی ئەو ماوەیەدا نووسراون و باسی لایەنی کۆمەڵایەتییان کردووە لە شیعردا. ئەنجامیش لە کۆتاییدا بە چەند خاڵێك خراوەتەڕوو

دەروازە: میتۆدی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی

میتۆدی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی یەکێکە لە میتۆدە ڕەخنەییە گرنگەکان، ئەم میتۆدە هەوڵی ئەوە دەدات کە ئەدەب و کۆمەڵگا بەیەکەوە پەیوەست بکات و ئەوە بخاتە ڕوو ئەدەب ڕەنگدانەوەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە بەگشتی و نووسەر بەتایبەتییە، بۆیە لەو پەیوەندییانە دەکۆڵێتەوە، کە ئەدەب بە کۆمەڵگاوە دەبەستێتەوە و هەوڵی ڕوونکردنەوە و شیکردنەوەیان دەدات و سەرئەنجام ئەدەب بە زادەی کۆمەڵگا و دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی دادەنێت کە وابەستەی کۆمەڵگایە، هەروەها پێشکەوتنی ئەدەب بە پێشکەوتنی کۆمەڵگەوە دەبەستێتەوە و بەپێچەوانەشەوە دواکەوتنی ئەدەب بە دواکەوتنی کۆمەڵگەوە دەبەستێتەوە، نووسەرانی سەر بەم میتۆدە بڕوایان وایە بە هەموو شێوەیەك ئەدەب لەژێر کاریگەری کۆمەڵگادایە. میتۆدی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی ((لەدیدێکی کۆمەڵاتییەوە لە ئەدەب دەکۆڵێتەوە. بەپێی هەرسێ بنەماکەی ئەدەب کە بریتین لە: نووسەر لەڕووی پیشە و سیمای کەسایەتییەکەی، دەقی ئەدەبی لەڕووی ئەو بابەتانەوە کە وەك چارەسەر دەیانخاتەڕوو، جەماوەریش لەڕووی چۆنییەتی وەرگرتنی کارە ئەدەبییەکانەوە. توێژینەوە و ڕەخنەی ئەدەبی لێرەدا بریتییە لە زنجیرەیەکی پێکەوەبەستراو، بۆیە بەشداری هەرسێ لایەنە سەرەکییەکە "نووسەر – دەق – خوێنەر" لە کردەی ئەدەبیدا ئەوە دووپات دەکاتەوە کە ناکرێت ئەم سێ لایەنە لە پرۆسەی ڕەخنەییدا لێکدابڕین)) (ئاوارە کەمال ساڵح،2012، ل14) بەمجۆرە دەردەکەوێت کە ڕەخنەی کۆمەڵایەتی هەوڵی ڕوونکردنەوەی پەیوەندی نێوان ئەدەب و کۆمەڵ دەدات و دەقی ئەدەبی لە نووسەرەکەی دانابڕێت و لەهەمان کاتیشدا دەیبەستێتەوە بە خوێنەریشەوە، ئەمەش یەکێکە لە نیشانەکانی گرنگی ئەم میتۆدە ڕەخنەییە. پەیوەندیی نێوان کۆمەڵگا و ئەدەب مێژوویەکی کۆنی هەیە، هەر لەو کاتەی دەقی ئەدەبی بەرهەمهێنراوە کۆمەڵگاش کاریگەری لەسەر هەبووە، تەنانەت دەقی ئەدەبی گوزارشت بووە لە خۆشی ناخۆشی و ئازار و ناڕەحەتییەکانی مرۆڤ، هەربۆیە ((ئەوانەی لە ڕوانگەی کۆمەڵایەتییەوە لە ئەدەب دەکۆڵنەوە، تەنیا باسی ڕەنگدانەوەی کۆمەڵگا لەناو ئەدەبدا ناکەن، بەڵکو هەوڵی لێکۆڵینەوە لە ژینگەی ئەدیبیش دەدەن، تا ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییانەی لە ژینگەی ئەدیبەکەدا هەیە دیاری بکەن و کاریگەری ئەو دیاردانەش لەسەر ئەدەبەکەی "بەرهەمەکانی" ڕوون بکەنەوە، هەروەها ئەمانە دەیانەوێت بزانن ئەدیبەکە سەر بە چینێکی کۆمەڵایەتییە و لە چ دۆخێکی ئابووریدا ژیاوە و لە ئەدەبەکەشیدا ڕەنگی داوەتەوە))(ڕێبین خەلیل قادر،2011،ل64) کۆمەڵگا و ئەدەب پەیوەندییەکی دیالەکتیکی لەنێوانیاندا هەیە، کە پەیوەندییەکی ڕاستەوانەیە، هەروەك چۆن کۆمەڵگە کاریگەری لەسەر ئەدەب هەیە، بەهەمان شێوە ئەدەبیش کاریگەری لەسەر کۆمەڵگا هەیە و لە ڕەوتی بەرەو پێشچوونی کۆمەڵگادا ڕۆڵی هەیە و ڕۆڵی هەیە لە هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگا هاندانیان بۆ کاری چاکە و دوورکەوتنەوە لە خراپە و دەستنیشانکردنی دیاردە چەوت و خراپەکانی ناو کۆمەڵگە و هاندانی خەڵك بۆ دوورکەوتنەوە لێیان و ڕەخنەی کۆمەڵایەتیش ((لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەی ناوەڕۆکی کارە ئەدەبییەکانەوە دەیەوێت هۆشیاری دەستە و چین و گرووپە کۆمەڵایەتییەکان دیاری بکات. جیهانبینی ئەم گرووپانە لە تێڕوانینیان بۆ کێشە و گرفتەکانی کۆمەڵگا پیشان بدات. لەلایەکی ترەوە جەخت لەسەر ڕۆڵی ئەدەب لە کۆمەڵگادا دەکات، بەو ئەندازەیەی کە ئەرکێکی پەروەردەیی و ڕۆشنبیری و چاکسازی لە کۆمەڵدا بگێڕێت بە مەبەستی ئامادەکردن و هۆشیارکردنەوەی تاکەکانی کۆمەڵ)) (ئاوارە کەمال ساڵح،2012، ل7). میتۆدی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی وەکو بەڵگەنامەیەکی کۆمەڵایەتی لە دەقی ئەدەبی دەڕوانێت و لە لێکۆڵینەوەی دەقی ئەدەبیدا دەیەوێت مۆرکە کۆمەڵاتییەکەی دەق دەربخات و ڕوونی بکاتەوە، هەربۆیە ئەم میتۆدە لە مێژووی گەشەسەندن و بەرەوپێشچوونیدا سوودێکی زۆری لە تیۆری فەلسەفەی مارکسیزم وەرگرتووە، لەبەرئەوەی ئەم فەلسەفەیە بڕوای وایە ئەدەب بەشێکە لەسەرخانی کۆمەڵگا و بەهۆی گۆڕانکارییەکانی ژێرخانی کۆمەڵگاوە دەگۆڕێت و بەپێشکەوتنی ژێرخانی کۆمەڵگە سەرخان (ئەدەب) پێشدەکەوێت و بە دواکەوتنیشی سەرخان (ئەدەب) دوادەکەوێت. چونکە ئەو کەسەی ((ڕەهەندێکی میتۆدیی و قووڵییەکی هزریی بە تیۆری کۆمەڵایەتی بەخشی، بیرمەندی ماتریالی کارل مارکس (K. Marx) بوو، چونکە تیۆری کۆمەڵایەتی لەسەر دەستی ئەم بووە تیۆرێکی تەواو و ڕوانینێکی فەلسەفی بۆ ئەدەب و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی))(د. بەسام قەتوس، ،ل78-79)

پەیوەندی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگا پەیوەندییەکی دوولایەنەی ڕاستەوانەیە، هەروەك چۆن کۆمەڵگا کاریگەری لەسەر ئەدەب هەیە، بەهەمان شێوە ئەدەبیش کاریگەری لەسەر کۆمەڵگا هەیە و هەندێك جار ئەدەب لە ڕەوتی بەرەو پێشچوونی ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکاندا ڕۆڵ دەبینێت و ئاراستەیان دەکات، چونکە ئەدەب دەتوانێت زۆرترین کاریگەری لەسەر خەڵك بەجێ بهێڵێت و بەرەو ئەو ئامانجەیان ئاراستە بکات کە ئەدیب مەبەستییەتی، ئەفلاتۆن هەستی بەم کاریگەرییە گەورەیەی ئەدەب کردبوو

لەسەر خەڵك، هەربۆیە شاعیرانی لە کۆمارە نموویەییەکەیدا شاربەدەر کردبوو ((ئەفلاتون یەکەمین ڕەخنەگرە بایەخ بە لایەنی کۆمەڵایەتی دەدات، ئەفلاتون شاعیرانی لە کۆمارە یۆتۆپییەکەی وەدەرناوە چونکە ئەخلاق تێکدەدەن، بەڵام ئەوانەی شیعر بۆ بەرزکردنەوەی ورەی جەنگاوەران دەهۆننەوە شایستەی هەموو ڕێزێکن)) (نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد،2011 ،ل126). گرنگیدان بە ڕەخنەی کۆمەڵایەتی یەکێك بووە لە بنەماکانی کارکردنی نووسەران و ئەدیبان و ڕەخنەگران، نووسەران هەوڵیان داوە لە ڕێگەی ئەم جۆرە ڕەخنەیەوە هانی ئەدیبان بدەن گرنگی بەم لایەنە بدەن لە دەقە ئەدەبییەکانیاندا.

بەشی یەکەم: ڕۆژنامە و گۆڤارەکان

ڕۆژنامەو گۆڤارەکان هەمیشە دوو سەرچاوەی گرنگن بۆ ڕۆشنبیری گشتی و هۆشیارکردنەوەی خەڵك و بڵاوکردنەوەی گوتاری سیاسی و کۆمەڵایەتی و... یەکێك لە ئەرکە سەرەکییەکانی ڕۆژنامەگەری بڵاوکردنەوەی ئەدەب و نووسین و ڕەخنەی ئەدەبی بووە، لە ئەدەبی کوردیدا ڕۆژنامە و گۆڤارەکان ڕۆڵی گرنگ و سەرەکییان گێڕاوە لە بەرەو پێشبردنی ئەدەبی کوردی و بۆ یەکەمینجار ژانرەکانی چیرۆك و شانۆنامە و شیعری سەربەست لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانەوە بڵاوکرانەوە، هەروەها سەرجەم گوتارە ئەدەبییەکان و بە تایبەتی گوتارەکانی لێکۆڵینەوە و ڕەخنە سەرەتا لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا سەری هەڵداوە.

سیاپۆش لە گوتارێکی ڕەخنەییدا بەناونیشانی (شاعیرەکانمان) کە لەساڵی (1932) لە ڕۆژنامەی (ژیان) بڵاوکراوەتەوە، لەڕوانگەیەکی واقیعی کۆمەڵایەتییەوە چەند پێناسەیەکی شیعر دەکات و دەڵێ: ((شعر چرایەکە تاریکی ربی ژیانمان بو روشن ئەکاتەوە، یارمەتیمان ئەدات لە دوزینەوەی راستیدا... شعر ژیانە: بی دەنگ و سەنگ، هاوارکەر و قیژینەر، رووخوش و مون، چاوبەگریان، دەم بە پیکەنین، پر لە دلداری دیت و ئەچی. شیعر وەکو شیلی (Shelley) ئەلی: وێنەیەکی ژیانە لە ڕاستی ئەزەلییەوە وەرگیراوە))(سیاپۆش،1932، ل2) ئەگەر بەوردی سەیری ئەم بیروبۆچوونەی نووسەر بکەین زۆر بەڕوونی هەست بەوە دەکەین، کە نووسەر دەیەوێت پێمان بڵێ کە پێویستە شیعر گوزارشت بێ لە واقع و ژیانی کۆمەڵایەتی و خۆشی و ناخۆشییەکانی مرۆڤ، شیعر دەبێت ئەرکی هەبێت و ئەرکەکەشی دەرخستنی واقعی ژیانی کۆمەڵگە و هۆشیارکردنەوەی خەڵك و ڕێنیشاندەری ڕێگەی ڕاستی ژیان بێت و لەم ڕێگەیەوە هەوڵی چارەسەرکردنی کێشە و گرفتەکانی کۆمەڵگە بدات. (کامل حەسەن بەسیر) بڕوای وایە ئەم گوتارە ڕەخنەییە سێ لایەنی سەرەکی بۆ چەمکی شیعر دەستنیشان دەکات و دەڵێ: ((لایەنی بابەت و ناوەرۆکی هۆنراوە، کە هەموو وێنەکانی ژیان دەگرێتە خۆی و زەمینەیەکی بەربڵاو لەبەردەستی هەستیاراندا ئامادە دەکات. لایەنی ڕوخسار و شێوەی هۆنراوەیە کە دەبێت دڵگیر و هونەری بێت. لایەنی ئامانج و ئەرکی هۆنراوەیە کە دەبێت کەسی و کۆمەڵایەتی و دەروونی و چێژ و چەشەیی بێت)) (کامل حەسەن بەسیر ،2015، ل422). نووسەر لەسەر ئەو بڕوایەیە شاعیران ئاوێنەی کۆمەڵن و دەبێت شیعرەکانیان گوزارشت لە کۆمەڵ و کێشەو گرفتە کۆمەڵایەتییەکان بکات، شاعیران دەبێت پێشڕەوی کۆمەڵ بن و خەڵك هۆشیار بکەنەوە و بەرەو بەدیهێنانی ئامانجەکانیان و چارەسەرکردنی گرفتەکانیان ئاراستەیان بکەن، بەڵام شاعیرانی کورد (بەتایبەتی شاعیرانی کلاسیك) بەهۆی لاساییکردنەوەی ئەدەبی بێگانەوە نەیانتوانیوە ئەم کارە بکەن و لە جیاتی ئاوێنە بوونەتە ئاوێکی لێڵ، کە تەنها تارمایی بێگانەی تیا دیارە، وەك دەڵێ: ((شاعران ئاوینەی ژیانی کومەلن، پیش رەویانن لە ژیاندا، بەلام ئەمانەی ئیمە ئاویکی لیلن تارمایی بیگانەیان تیا دیارە))(سیاپۆش،1933،شاعیرەکانمان،ل41) نووسەر بەتوندی دژی شاعیرانی کلاسیك دەوەستێتەوە، تەنانەت شاعیرانی میللی بە باشتر و گەورەتر دادەنێت لە شاعیرانی کلاسیك، ئەمەش لەبەرئەوەی شاعیرانی میللی بەپێچەوانەی شاعیرانی کلاسیك دیمەنەکانی سروشت و ڕووداو و بەسەرهاتەکانی ژینگەی کۆمەڵایەتیان لە شیعرەکانیاندا بەرجەستەکردووە و بەزمانێکی سادە بۆ خەڵکیان گوتووە، لەکاتێکدا شاعیرانی کلاسیك هێندەی بەدوای وشەی بەتوێکڵ و تەواوکردنی قاڵبە شیعرییەکان و دانانی سەروای جۆراوجۆرە بوون بۆ دەرخستنی توانای شیعری خۆیان هێندە بیریان لە خەڵك و کۆمەڵگا نەکردووەتەوە، نووسەر دەڵێ: ((لەبابەت وینەگرتنی ژیانەوە ئەتوانم بلیم کە گورانی بیژە نەخویندەوارەکانمان گەلی لە شاعرە بەناوبانگە - بلاغت أرا-کان لە پیشترن ... چونکە ئەویان سەیری دەوروپشتی خوی کردووە، روانیویەتە دلی خوی چی بینیبی بە چەند واتەیەکی سادە ریکی خستوە بی ئەرك و ئازار، بەلام ئەمانی تر ویستویانە شعر دانین، ویستویانە دیوانەکەیان چە قافیەیەکی کەم نەبی، ویستویانە بتی دروست کەن بو بت پەرستان تاکو نرخی هەمو بتیکی پی بشکینن بە نەفامی، ویستویانە وا تەرکیز بکەن کەسی تی نەگات، شعر بلین معنای لە سکی خویاندا بمینیتەوە))(سیاپۆش،1933، شاعیرەکانمان، ل42) نووسەر گفتوگۆی شیعرە دڵدارییەکانی شاعیرانی کلاسیك دەکات و بەتوندی ڕەخنەیان لێ دەگرێت، لەبەرئەوەی شاعیرانی کلاسیك نەیانتوانیوە وێنەی ڕاستەقینەی ئافرەتی کورد لە شیعرەکانیاندا بنەخشێنن، بەڵکو لەمەشدا لاسایی بێگانەیان کردووە و بە بەرجەستەکردنی چەند لێکچواندن و چەند وێنەیەکی خواستراو؛ دواجار وێنەی جوانی ئافرەتی کوردیان شێواندووە، وەك دەڵێ: ((وەرە شعریکی دلداری

شاعرەکانمان بخوینەرەوە - کە ئەمە بەشی هەرە زوری خەرمانی شعریانە – ئەگەر شیوەی ژنیکت هاتە یادەوە پیم بلی چە ژنیکە؟ چینی؟ هیندی؟ ئەفغانییە؟ نازانم هەرچی بی ژنیکی کورد نیە، بەلی ناهەقیان نیە ژنی کوردیان نەدیوە))(سیاپۆش،1933، شاعیرەکانمان، ل40) کامل حەسەن بەسیر دەربارەی ئەم گوزارشتەی (سیاپۆش) دەڵێ: ((بەڕاستی نووسەرەکەمان لەم حوکمەدا شارەزایانە هۆنراوەی دڵداری دێرینی کوردی هەڵسەنگاندووە، چونکە ئەم هۆنراوەیە وێنەی ئافرەتی کوردی تێکداوە و بە دەربڕینی دەستکرد بگرە لە سروشتی ئادەمیزادانە دەرپەڕاندووە و وەکو ئامێرێکی کوشندە نواندوویەتی. پرسیاریش لێرەدا دەپرسێ بۆچی هەستیارە کوردەکان وایان کردووە؟ نووسەرەکەمان وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە و دەڵێ: با بەس تەفرەی خۆمان بدەین ، با ڕاست بڕۆین ئەگەرچی بۆ خۆشمان خراپ بێ، با ئاو لە دنگا بکوتین پێ بە جەرگی خۆمانا بنێین و بڵێین: شاعیرەکانمان دزن، لاساییکەرەوەن، دزن بەلام تویکل ئەدزن و ناوەرۆك بەرئەدەن، لاساییکەرەون، بەلام ریبان لی ون ئەبی، دوش دائەمینن))(کامل حەسەن بەسیر ،2015، ل427). نووسەر لەم لێکۆڵینەوەیەدا زۆر بەوردی تیشکی خستووەتە سەر چەند لایەنی کۆمەڵایەتی و ڕەنگدانەوەی لە شیعری کوردیدا، کە شاعیرانی کلاسیك بەهۆی پەیڕەوکردنی بنەماکانی شیعری ڕۆژهەڵاتی ئسلامی دوور کەوتبوونەوە لە کۆمەڵ و کێشە و گرفت و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان.

ساڵح حەیدەری لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا گوتارێکی ڕەخنەیی بەناوی (ئەدەبیاتی زندو) بڵاوکردووەتەوە و بنەمای کۆمەڵایەتی بوون و هەوڵدان بۆ بەرجەستەکردنی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان و دیاریکردنی ڕێگەچارەی دەربازبوون لێیان لە دەقی ئەدەبیدا بە بناغەی سەرەکی ئەدەبی زیندوو دادەنێت. نووسەر بڕوای وایە ئەدەبی زیندوو ((ئەو ئەدەبیاتەیە کە بە دریژایی سالان ئەژی و قەت نامری وە کاری خوی ئەبەخشیتە سەر بیروباوەری نیشتمانی و ریگایەکی ریك و پیك بەرچاوی ملت ئەخات و هەمیشە هەول و تەقەلا ئەدات زوتر بگاتە ئامانجی ملی))(ساڵح حەیدەری،1944 ،ل47) نووسەر لە گوتارەکەیدا ئەدەب دابەش دەکات بۆ دووجۆر، کە یەکەمیان ئەو ئەدەبەیە لەپێناوی ئەدەبدا دەنووسرێ و دووەمیشیان ئەو ئەدەبە کە کێشەو گرفتەکانی کۆمەڵ دیاری دەکا و هەوڵی دۆزینەوەی ڕێگاچارەی ئەم کێشە و گرفتانە دەکات و کۆمەڵ بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی ئاراستە دەکات و هەر ئەمەیشە وادەکات ئەم جۆرەی ئەدەب بە نەمری بمێنێتەوە، چونکە ئەدیب بەم بەرهەمەی دەبێتە بەرهەمهێنەری ڕێگاچارەی تازە بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکانی کۆمەڵگەکەی و ئەگەر کۆمەڵگەش ڕێگاچارەکەی ئەمیان بەدڵ بووئەوا هەموویان بەیەك دڵ وەری دەگرن و دەیکەنە ئامانجی خۆیان و هەر ئەمەش دەبێتە هۆی گەیشتن بە ئامانج و ڕزگاربوون لەم گرفتانە، ((بەلی! ئەدیبی ملی لە وینەی شعرا"هەلبەست" وەیا نثرا – لە وینەی چیروك وەیا نثری اعتیادی – پارچەییك لە ژیانی ملت ئەهینیتە بەرچاو و دەرد و دەرد و هیوای ملت بەدەر ئەخا. بەلام وظیفەی ئەدیب لەم حدە راناوەستی بەلکو پیویستە زیاتر بچی و هەول بدات بو ریگا دوزینەوە بو تیمارکردنی ئەم دەردانە وە چون دەگاتە هیوای ئەم ملتە پر ایش و ئازارە. بەم جورە کە ئەدیب ریی تازەی بلاوکردەوە و لەلای گەلیك کەس لە ملت ئەم ریگایە پەسند بوو جا بەیەك دل ملت هەول ئەدات بۆ یەك ئامانج کە لەم حالە گەیشتن بە ئامانج بی گومان ئەبیت))(ساڵح حەیدەری،1944 ،ل49) هەروەها بڕوای وایە یەکێکی تر لە تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی زیندوو ئەوەیە کە تەنها لە یەك گۆشەنیگاوە سەیری ژیان نەکات، یاخود تەنها گوزارشت لە یەك لایەنی ژیانی مرۆڤایەتی نەکات، بەڵکو دەبێت تێڕوانینێکی هەمەلایەن بێت بۆ کۆمەڵگە و سەرجەم کێشە و گرفتە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و ژیارییەکان لە خۆ بگرێت و ڕێگەچارەی دەربازبوون لەم دیاردانەش بخاتە پێش چاو، بڕوای وایە لە ئەدەبی کوردیدا (ئەحمەدی خانی و حاجی قادری کۆیی و فایەق بێکەس) ئەم ڕێچکەیەی ئەدەبیان گرتووە، بۆیە دەربارەیان دەڵێ: ((بیگومان لەلای هەمومان معلومە کە چون شاعری نیشتمان پەروەری کورد ئەحمدی خانی و حاجی قادری کویی کە ئازاری ملتیان دیت هەولیان دا بو دەرخستنی دەردی گرانی ملت و پەیداکردنی دەرمان بو تیمارئەم دەردانە... هەروا بەجوشەوە دیتە بیرم کە چەند شعری زندوی شاعرەکانمان کەوتوە کەجی أفتخارە. لەوانەش: چەند شعریکی "ف.بیکەس" دیتەبیر کە بە پەروشەوە چەند نەخوشیەك لە کومەلایەتیمان بەدەر ئەخا و تیماری ئەکات))(ساڵح حەیدەری،1944 ،ل49) بەبۆچوونی نووسەر شیعری ئەم شاعیرانە نەمرن، ئەمەش لەبەر ئەوەی شیعرەکانیان کێشە و گرفتەکانی کۆمەڵیان خستۆتە ڕوو و هەوڵی چارەسەریان کردووە و ڕێگا چارەی چارەسەرکردنیشیان خستووەتەڕوو. هەروەها نووسەر ڕەخنە لەو جۆرە ئەدەبەش دەگرێ کە لەپێناوی ئەدەبدا دەنووسرێ، لەبەرئەوەی گوێ بە کێشەو گرفتەکانی کۆمەڵگە نادەن و خۆیان بەشتی لاوەکییەوە خەریك کردووە و وازیان لە شتە سەرەکییەکان هێناوە کە ئازار و دەردەکانی کۆمەڵە، نووسەر دەڵێ: ((بەکورتی إنتقادیشمان بو بەشی یەکەم ئەوەیە: کە ئەم جورە ئەدیبانە دورن لە ملت، و بە مجادلاتی بی کەلك لە دیواخانان خویان مشغول ئەکەن. کە میلت ئەم جورە شتانە تیناگەن چون ملت وصفی گول و شەو ومانگەشەو تی بگات کەچی بی بەشە لە زەروریات. وە ئەم تەرزە

ئەدیبانە "گول و مانگەشەو" چە سودیکی هەیە بو ملت بیست و چوار سعاتی روژ مشغولی أزاری إیشە. أزاری نەخوشیە... لی ووربون جی نیە))(ساڵح حەیدەری،1944 ،ل49-50) نووسەر لە گۆشەنیگای کۆمەڵایەتییەوە سەیری ئەدەب دەکات و بڕوای وایە پێویستە ئەدەب لە خزمەتی کۆمەڵگەدا بێت و کێشە و ئازار و دەردە کۆمەڵایەتییەکان بخاتەڕوو و چارەسەریشیان بۆ بدۆزێتەوە. بەڵام لەبەرئەوەی لە گۆشەنیگای کۆمەڵایەتییەوە سەیری ئەدەب دەکات بیروبۆچوونەکانی دەربارەی ئەو ئەدەبەی لەپێناوی ئەدەبدا دەنووسرێ تەواو نییە، چونکە ئەو ئەدەبانەی لەپێناوی ئەدەب (جوانی)دا دەنووسرێت بە (مجادلاتی بی کەلك لە دیواخانان)یان دادەنێ، لە کاتێکا دەشێت ئەو جۆرە ئەدەبەیش لە ڕووی ئیستاتیکییەوە لە ئاستێکی بەرزی هونەری و ئەدەبیدا بن و شیعری نەمر بن و ئەو شاعیرانەی ئەو جۆرە ئەدەبەشیان نووسیوە لە ئەدەبیاتی جیهانی و نەتەوەییدا شاعیری زیندوون و شیعرەکانیشیان زیندوون و لە مێژووی ئەدەبی نەتەوەییدا ناویان بە زیندوویی تۆمارکراوە.

ق.نەبەرد لە (گۆڤاری گەلاوێژ)دا بە دوو ئەڵقە گوتارێکی ڕەخنەیی بەناوی (نامەیەك بۆ ئەدیبەکانمان) بڵاوکردووەتەوە. نووسەر بڕوای وایە گوزارشتکردن لە کۆمەڵ و دەستنیشانکردنی دەردە کۆمەڵایەتییەکان دیاریکردنی هۆکارەکان و دۆزینەوەی چارەسەر بۆیان ئەرکی سەرەکی ئەدیبە. نووسەر بەچەند پرسیارێك دەست بە گوتارەکەی دەکات ((ئایا ئەدیبەکانمان بو خویان ئەنوسن یان بو گەلی کورد؟ ئایا نوسینەکانی ئیستای ئەدیبەکانمان هیچ سودیکی هەیە بو گەلی کورد؟ ئایا ئەدیبی راست کییە و چون ئەبی بنوسی؟))(ق. نەبەرد،1947، ژ8،ل41) پاشان بەدرێژایی نووسینەکەی هەوڵی وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانە دەدات و نووسەر بەگشتی ئەدیبان بۆ دوو جۆر دابەش دەکات، کە جۆرێکیان بە (ئەدەبی ڕووت) یان (کۆنەپەرست) ناو دەبات، ئەم ئەدیبانە بڕوایان بەسەربەستی کاری ئەدەبی هەیە کە خەیاڵی ڕەها بەڕێوەی دەبات و ئەدیب بە ئارەزووی خۆی چۆنی بوێت ئاوا بەرهەمە ئەدەبییەکانی پێشکەش دەکات، هەروەها بڕوایان وایە ئەدەب بەپێی کات وشوێن دەگۆڕێت، ئەم ئەدیبانە ((ئەلین ئەدەب پیویستە وەکو هەمو فەنەکانی – موسیقا و رەسم- بە ئارەزووی ئەو کەسانە بیت کە پیکی ئەهینن یاخود هەلی ئەسورینن، هەروەها ئەشلین ئەدەب جیگەی تایبەتی خوی هەیە یەعنی بەپیی ئەو جیگایانە ئەگوری کە ئەو ئەدیبەی تیدایە، هەروەها خەیال و وەحیکی تایبەتی ئەییات بەریوە))(ق. نەبەرد،1947، ژ8، ل41) ئەم ئەدیبانە دوورەپەرێزن و کۆمەڵ چۆن دەبینن ئاوا لە ئەدەبەکەیاندا دەیخەنە ڕوو، نەك وەك ئەوەی پێویستە هەبێت. ئەمانە بڕوایان وایە ئامانجی ئەدەب تەنها بەرجەستەکردنی ئیستاتیکایە و ئەم ئەدیبانە دەڵێن هەموو هەوڵێکیان بەرجەستەکردنی جوانی و خۆشی و بە وتەی خۆیان خستنەڕووی ڕاستییەکانە بەبێ ئەوەی سنور و ئامانج و چۆنیەتی ئەو شتانەمان بۆ بخەنەڕوو، نووسەر ئەم ئەدیبانە بەو کەسانە دادەنێت کەلەسەر تەلارێکی بەرزەوە سەیری خەڵك دەکەن و هیچ ئاگایان لە ئێش و ئازاری کۆمەڵگە نییە و تەنها بۆ خۆیان دەنووسن، چونکە ((ئەو چەشنە ئەدیبانە پیشەیان ئەوەیە دورەوپەریز بوەستن بی ئەوەی خویان فری بدەنە ناو بزوتنەوەی گەلەوە و ئامانجی گەل لە گشت بگەیەنن بەلکو تا رادەیەك هەست بەو حەقیقەتە ناکەن کەوا هەر یەکەیان مرویکن لە کومەل تالی وشیرینی، دیلی و ئازادی کومەل؛ تالی و شیرینی و دیلی و ئازادی ئەو ئەدیبیە ئەمیش هەموی لەبەرئەوەیە ئەم چەشنە ئەدیبانە لە تەلاریکی بەرزەوە، دور لە کومەل ئەنوسن چونکی لەزەت لە نوسین ئەبینن، ئەم چەشنە ئەدیبە بەسەزمانانە هیشتا نەیان توانیوە دوشمنی راستی گەلیان بەدی بکەن))(ق. نەبەرد،1947، ژ8، ل42) هەربۆیە ئەو ئەدیبانەی لەناو کێشەو گرفتەکانی کۆمەڵدا ناژین بە "بەستەزمان" ناویان دەبات، چونکە دوژمنانی گەلەکەیان ناناسن و لەگەڵ ئازار و نەهامەتییەکانی گەلەکەیاندا ناژین. هەروەها ئەم ئەدیبانە ئەدەبەکەیان وەك وێنەیەکی فۆتۆگرافی وایە و تەنها دیمەن و ڕووداو و کارەساتەکان دەگوازنەوە، بەبێ ئەوەی هۆکار و چارەسەرەکانمان بۆ بخەنەڕوو، نووسەر دژی ئەم جۆرە ئەدیبانەیە، چونکە بڕوای وایە جوانی کاتێك دێتە بەرهەم، کە نووسەر زۆر بەوردی کێشەوگرفتە کۆمەڵایەتییەکان بخاتەڕوو و هۆکارەکانی ڕوونبکاتەوە و ڕێگاکانی چارەسەرەکانی تێگەیشتبێت و لە بەرهەمەکانیاندا بیخاتەڕوو، چونکە ئەدیبی ڕاستەقینە ئەوانەن کە وەك (ئەندازیار)ن، چۆن ئەندازیار کەموکوڕییەکانی زەویمان بۆ دەدۆزێتەوە و پاشان چارەسەریشی دەکات بۆ ئەوەی باڵەخانەیەکی پتەوی لەسەر بینا بکرێت، بەهەمان شێوە ئەدیبی ڕاستەقینەش دەبێ وابێت و هەم کێشەو گرفت و چەوتییەکانی کۆمەڵ دیاری بکات و لە هەمانکاتیشدا هەوڵی دۆزینەوەی چارەسەریش بدات، وەك دەڵێت: ((ئەدیب هەروەکو یەکی لە ماموستا گەورەکان ئەلیت وەکو موهەندیس وایە چونکی هەر وەك چون مهندسیك بەرزی و چالی و چولە زەویەك ریك ئەخا یاخود بومان دەرئەخا کە ئەو بینایەی دروست ئەکریت ئەبیت چون بیت، کەوابیت ئەدیبی ئەوانەن نەك هەر چەوتی و خوار و خیچی ژیانی کومەلایەتیمان بو دەرئەخەن بەلکو پیویستە لەگەل ئەوەشا پیشانمان بدەن، بومان دەرخەن: ئەم ژیانە بوچ وا ناخوشە؟ چون وە لە چە ریگەیەکەوە چاك ئەبیت))(ق. نەبەرد،1947، ژ8، ل43-44) بە بڕوای نووسەر زۆربەی ئەدیبانی

کورد لە جۆری یەکەمن و هیچ سوود و کەڵکێکیان بۆ کۆمەڵگای کوردی نەبووە، ((ئەدیبەکانی ئیمە ئەگەر نەلیم هەمویان بەشی هەرە زوریان لەو چەشنە ئەدیبانەن کە لەم پلەیەدا، لەم ژیانی نیشتمان پەروەریەمانا هیچ کەلکیان لی وەرناگیری بو نیشتمانەکەمان))(ق. نەبەرد،1947، ژ8، ل45)

نووسەر لە بەشی دووەمی گوتارەکەیدا سەرەتا جەخت لەوە دەکاتەوە کە نووسین لەپێناوی جوانیدا کات بەفیرۆدانە و پاشان باس لەو بنەمایانە دەکات کە پێویستە لە هەر بەرهەمێکی ئەدەبیدا هەبێت بۆ ئەوەی ببێت بە بەرهەمێکی ئەدەبی بەرز و دووربێت لە کەموکوڕی، بۆ ئەم مەبەستەش سێ خاڵی دیاریکردووە، کە لە یەکەمیاندا دەڵێت: ((پیویستە لەسەر ئەدیبەکانمان بو ئەوەی نوسینەکانیان کەلکیکی تەواو ببەخشی؛ لەناو جەرگی ژیانی کومەلایەتیمانەوە وەرگیرابی))(ق. نەبەرد،1947، ژ9-10، ل70-71) ئەدیب کاتێك دەتوانێت بەرهەمێکی ئەدەبی بەنرخ پێشکەش بە گەلەکەی بکات، کە ناوەرۆکی دەقەکەی لە ڕووداوەکانی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە وەرگرتبیت، چونکە هەموو کات و سەردەم و ژینگەیەك پێویستی بەجۆرە ئەدەبێك هەیە بۆ ئەوەی گوزارشتی لێ بکات و بارودۆخی هیچ گەلێکیش لە گەلێکی دیکە ناچێت، بۆیە لاساییکردنەوەی ئەدەبی گەلانی تر سوودێکی ئەوتۆی نییە، هەربۆیە دەبێت ئەدیب بەرهەمەکەی لەناوجەرگەی کۆمەڵەوە هەڵبژێرێت. نووسەر لەخاڵی دووەمدا دەڵێت: ((ئەدیب نابیت هەر بو ئەدیب بنوسیت، ئەدیب نابیت وادابنی کە ئەدەبەکەی فەنە و هەر فەننانیش تی ئەگات، ئەدیب نابیت بو چەند کەسیکی تایبەتی بنوسیت، ئەدیبی راست بو میللەت ئەنوسیت، لەبەرئەوە پیویستە نوسینەکانی بەجوریك بیت گشت تی بگات، یەعنی لەسەر ئەدیب پیویستە تاکو لەتوانایدایە نوسینیکی راست و رەوا و سوك بنوسیت))(ق. نەبەرد،1947، ژ9-10، ل72) ئەدەب لەپێناوی ئەدەبدا لە فەرهەنگی نووسەردا جێی نابێتەوە و ئەم جۆرە ئەدەبە هەر بە ئەدەب دانانێت، هەروەها بەرهەمی ئەدەبی دەبێت بۆ هەموو میللەت بێت و گوزارشتیان لێ بکات و زمانەکەشی دەبێت لە زمانی خەڵکەوە نزیك بێت و شێوازەکەشی سادە وئاسان بێت، بۆ ئەوەی هەموو کەسێك تێی بگات و نابێت هیچ شتێك بکرێتە هۆکاری ئەوەی کە بەرهەمی ئەدەبی گوزارشت لە میللەت و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان نەکات و بۆ میللەت نەنووسرێت. نووسەر جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە پێویستە بەرهەمی ئەدەبی پەیامێکی هەبێت و بەبێ پەیامداری هیچ دەقێکی ئەدەبی بە ئەدەب دانانێت، وەك لەخاڵی سێیەمدا دەڵێت: ((نەنوسینیکی واقعی وە نەنوسینیکی سوك و رەوان ئەو سودە نابەخشی ئەگەر تەوجیهیك نەبیت لەو نوسینەدا، چونکی هەر وەك و لە نامەی پیشومانا باسمان کرد ئەدەبیکی بی تەوجیە وەك وینەیەك وایە، کەواتە ئەوەی نوسینی ئەدیبیکی راست لە یەکیکی تر جوی ئەکاتەوە تەوجیهە، ئەدەب بەبی تەوجیە بە ئەدەب ناژمیرری))(ق. نەبەرد،1947، ژ9-10، ل72) هەربۆیە پێویستە هەموو دەقێك ئامانجێکی هەبێت و هەوڵی بەدیهێنانی بدات، ئەدیب دەبێت خەڵك هۆشیاربکاتەوە و بەرهەکەمەکەی بکاتە چرایەك بۆ ئەوەی ڕێگای میللەتەکەی ڕۆشن بکاتەوە و چارەسەری دەردەکانی کۆمەڵگەکەی بکات و هانی خەڵك بدات بۆ جێبەجێ کردنی پێویستییەکانی سەرشانیان، بۆ ئەوەی ڕزگاریان بێت لەو نەهامەتی و ناخۆشیيانەی کە تێیدان. نووسەر بڕوای وایە پێویستە کاتێك ئەدیبەکانمان باسی جوانییەکانی سروشت و ژینگەی کوردستان دەکەن، یاخود کە باسی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی یان هەر بابەتێکی تر دەکەن، تەنها لایەنە جوان و ڕازاوە و خۆشەکەی نەخەنە ڕوو، بەڵکو ئەو ڕاستییە تاڵانەش بخەنەڕوو کە زۆربەی جار کۆتایی ئەم بابەتانە بە ناخۆشی و نەهامەتی کۆتایی دێت، هەربۆیە ڕەخنە لە (گۆران)ی شاعیر دەگرێت کە کاتێك باسی جوانی و ڕازاوەیی سروشتی کوردستان دەکات، نەهاتووە باسی ژیان و بار و گوزەرانی کۆمەڵایەتی خەڵکەکەی بکات کە لە چی نەهامەتییەك دان، وەك دەڵێ: ((لیرەدا، بونمونە ئەلیین من بەکاك گوران نالیم باسی چەم و دول و شاخ و چیای کوردوستانمان بونەکا، بەلام من لیرەدا ئەلیم توخوا ئەگەر ئەو نوسینانەی کاك گوران کەوتە بەرچاوی ئەدیبیکی بیگانە چەند حەسرەت هەل ئەکیشن بو ولاتەکەمان وە بو ئەو کەسانەی کە تییدا ئەژین. ئەی توخوا شعرەکانی کاك گوران چەند جوان ئەبو ئەگەر هەر بەوەندە وازی نەهینایە، بەلکو دەری خستایە کە ئەو میللەتەی لەم ولاتە خوشەدایە لەسەدا نەوەت و حەوتی لەژیر باری هەژاریدا ئەتلیتەوە وە هیچ خوشیەك لە جوانی ولاتەکەیان نابینن))(ق. نەبەرد،1947، ژ9-10، ل73) نووسەر لە گوتارەکەیدا باسی (ئەدەب لەپێناوی ئەدەب)دا دەکات و دژی دەوەستێتەوە، لەکاتێکدا پشگیری خۆی بۆ ئەو ئەدەبە دەردەبڕێ کە گوزارشت لە ژیانی کۆمەڵایەتی و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەکات و هۆکارەکانی دروستبوونی و ڕێگاکانی چارەسەرکردنی دیاریدەکات و بڕوای وایە ئەدیبانی کورد نەیانتوانیوە بە ئەدەبەکەیان خزمەتی کۆمەڵی کوردی بکەن. بەبڕوای ئێمە بیروڕاکانی نووسەر تەواو و بێ کەموکوڕی نین، چونکە نووسین لەپێناوی جوانیدا کات بەفیڕۆدان نییە و بەجۆرێك لە جۆرەکان خزمەتکردنە بە خەڵك، هەروەها سەرجەم شاعیرانی کورد بە بەرهەمەکانیان خزمەتی ئەدەب و زمانی نەتەوەیی و کۆمەڵگای کوردییان کردووە و جێ دەستیشیان لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا دیار و ئاشکرایە.

بەکر عومەر یەحیا گوتارێکی بەناوی (ئەدەب) لە گۆڤاری (دەنگی گێتی تازە)دا بڵاوکردووەتەوە و تیایدا باس لە گرنگی پایەی کۆمەڵایەتی ئەدەب و ئەو بایەخە گەورەیە و ئەو گۆڕانە مەزنانە دەکات کە ئەدەب لە ئەنجامی گرنگیدان بە کێشە و گرفتە کۆمەڵایەتییەکان بە دەستی دەهێنێت. نووسەر بڕوای وایە هەر دەقێکی ئەدەبی گوزارشت لە کۆمەڵ و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان نەکات ئەو دەقە هەر ئەدەب نییە، هەر بۆیە ئەو نووسینانە بە ئەدەب نازانێ کە لەو سەردەمەدا بە ناوی ئەدەبەوە دەنووسرێن، لەبەرئەوەی پەیوەست نین بە کۆمەڵەوە، وەك دەڵێ: ((دەمێکە مەیدانی نووسینمان بو کراوەتەوە و گەلی کەس خوی خەریك کردووە بە نووسینەوە، شعر یا پەخشان، وتار یا چیروك، لەژێر ناوی ئەدەبیاتدا بلاودەکریتەوە. بەلی: ئەدەبیاتە، چونکە بەتەنیا هەر بەربی زمانی کوردیە، بەلام بەراستی بەمە ناگوتری ئەدەبیات و بە نووسەرەکانی ناگوتری ئەدیب، چونکە نە ئەو، وە نە ئەم هیچ پەیوەندی بیکیان بە کومەلەوە نیە و ژیانی کومەلایەتی نابووژیننەوە. وە ئەو ئەدیبەی جگە لەوە کە خوی لە تاکانی تر بەرزتر دەزانی، نازانی کومەل چیە و تووشی چی نەخۆشیك بوە و چون چارەی دەکری، ناوەروکی باری کومەل لە چی پایەییکدایە و راستیەکەشی دەبی چون بی))(بەکر عومەر یەحیا،1945،ل67) نووسەر پێیوایە ئەو جۆرە ئەدەبانەی ڕەنگدانەوەی کۆمەڵ نین تەنانەت شایەنی ئەوەش نین لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا بڵاوبکرێنەوە و ئەم جۆرە نووسینانە بە (شەت و پەتی و زەرە ئەدەب) ناو دەبات و بڕوای وایە ئەو جۆرە ئەدەبە بەسەر چووە و ئێستا سەردەمی ئەو جۆرە ئەدەبەیە کە پەیوەست بێت بە کۆمەڵەوە و سوودی بۆ کۆمەڵ هەبێت و دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی بەشێوەیەکی کارەکی و ڕاست تیادا بەرجەستە کرابێت. چونکە ئەدەب کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر کۆمەڵ هەیە و گەلێک شۆڕشی کۆمەڵایەتی و هزری و لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بەرهەمی ئەدەبن و بە بڕوای نووسەر ئەدیبی ڕاستەقینە ((ئەوەیە کە خوی تیکەل ژیانی کومەل بکا و سەرنج بداتە کاروباری کومەلەکە و بەراووردیکی بکا، ایا لەگەل چی هنگاویکی گوریندا جووتە؟ ئەمانە هەمووی بیری ئەدەبین کە بە پیی نوارەکانی زانستی کومەل دەبی لابەلایی بکا))(بەکر عومەر یەحیا،1945،ل68) هەروەها نووسەر ئەدەبی کۆمەڵایەتی بە داینەمۆی شۆڕش و ڕاپەڕینە گەورەکان دادەنێ و نموونە بە شۆڕشی فەڕەنسی دەهێنێتەوە، کە بەرهەمە کۆمەڵایەتییەکانی نووسەرە گەورەکان هێنایانەتە بەرهەم. تا لە کۆتاییدا داوا لە ئەدیبان و نووسەران دەکات بەرهەمەکانیان ڕەنگدانەوەی کۆمەڵ بێت بۆ ئەوەی کاریگەری لەسەر کۆمەڵگە هەبێت و دەڵێ: ((لەکانی دلەوە پیتان ئەلیم: ئەی ئەدیبینە، تاکو ایوە لە کومەل نزیك ببنەوە و نووسینەکانتان لەگەل کومەلدا پەیوەندییکی هەبی، کومەل بو پیشەوە دەروا، ئەگەرنا کومەل زیانبار دەبی و ایوەش گوناهبار دەبن))(بەکر عومەر یەحیا،1945،ل86) نووسەر لە گوتارەکەیدا زیاد لەپێویست ئەدەب بە کۆمەڵەوە دەبەستێتەوە و هەموو دەقێکی ئەدەبی یەکسان دەکات بە دەقێکی کۆمەڵایەتی، کە ئەمەش یەکێکە لە کەموکوڕییەکانی گوتارە ڕەخنەییەکەی، هەروەها بڕوای وایە دەق ئەدەبی سەرکەوتوو ئەو دەقەیە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بە کرداری تێدا بەرجەستە دەکرێت، کە ئەمەش بۆچوونێکی تەواونییە، ئەگەرچی گوزارشت کردن لە کۆمەڵ و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان یەکێکە لە ئەرکە سەرەکییەکانی ئەدەب، بەڵام هەموو ئەدەب نییە و هەندێکجار ئەدەب گەورەیی خۆی لەوەوە بەدەست دەهێنێ کە ئەدەبە بەبێ ئەوەی گوزارشتی شتی تر بکات.

بەشی دووەم: کتێبە ئەدەبییەکان

کتێب سەرچاوەی سەرەکی پێشکەوتن و ڕۆشنبیری و هۆشیاری کۆمەڵایەتی و بەرەو پێشچوون و بەرفراوانبوونی شارستانییەتە، هەمیشە کتێب ڕۆڵی گەورەی بینیوە لە هۆشیارکردنەوی گەلاندا. لەلای ئێمەی کوردیش کتێب ڕۆڵی خۆی بینیوە و لەبواری ئەدەبیشدا کتێبە ئەدەبییەکان ڕۆڵیان لە پێشکەوتنی ئەدەبدا بینیوە، ئەم کتێبانە بواریشیان بۆ ڕەخنە تەرخانکردووە، بەتایبەتی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی.

ڕەفیق حلمی لە بەرگی یەکەمی کتێبی (شعر و ئەدەبیاتی کوردی)دا یەکێك لەو لایەنانەی ئاوڕی لێداوەتەوە و بیروبۆچوونی خۆی لەبارەیەوە دەربڕیوە لایەنی کۆمەڵایەتییە، نووسەر کاتێك باس لە (مەم و زینی پیرەمێرد) دەکات و چەند کۆپلەیەك لە شیعرەکە شیدەکاتەوە، ئەوە دەخاتەڕوو کە خستنەڕووی ئەم سەرگوزشتەیە مەبەستێکی کۆمەڵایەتیشی لە پشتەوەیە کە کچ بەزۆر بە شوودانە. پیرەمێرد مەبەستێتی کە خەڵك هۆشیار بکاتەوە و بۆ ئەوەی کچەکانیان بە ویست و ئارەزووی خۆیان بەشووبدەن نەك بەزۆر بە شوویان بدەن، وەك دەڵێ: ((هەر لەم لاوانەیەدا پیرەمێرد دوای مەبەستێکی تری کۆمەڵایەتیش کەوتووە و تانووتێکی لە چەشنی کچ بەشوودانی ولاتی خوی گرتوە و ویستویەتی لەم کارە گەورەیەدا کە بناغەی ژینیکی تازەی پی دائەمەزری هیچ نەبی نرخیکی زور بچوك بە کچ بدریت و بیر و دلخوازی ئەویش تاق بکریتەوە))(ڕەفیق حلمی،1941،ل87) پاشان نووسەر بەردەوام دەبێ لەسەر ئەم بیروبۆچوونەی و لە شیکردنەوەی چەند دێرێك شیعری تردا ئەوە ڕووندەکاتەوە، کە شاعیر لەسەر زمانی (زین)هوە دەیەوێت جەخت لەسەر ئەم دیاردە کۆمەڵایەتییە بکاتەوە، کە بە دیاردەیەکی چەوتی کۆمەڵایەتی دادەنێت و ئاواتەخوازە یەکێك پەیدا بێت و خەڵك

هۆشیاریکاتەوە لەم دیاردەیە، وەك دەڵێ: ((بەڵی زین تەنیا معشوقەیکی عاشق نیە، بەلکو کچە کوردیکی ملیت پروری وایە کە لەباتی "تلقین" حەسرەت بو دەنگ خوشیکی وا ئەخوا کە بە کوردی لە ژوور سەری بخوینی و وایشی ئەوی کە "تلقین"ەکەی وتاریکی کومەڵایەتی بی و بی سودی و چەوتی ئەو ریگەیە لەو دایك و باوکانە بگەیینی کە لە دلخوازی کچەکانیان ناروانن و بو مەبەسی خویان کچ بەشووئەدەن))(ڕەفیق حلمی،1941 ،ل88) نووسەر جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە پیرەمێرد لە بەشێك شیعرەکانیدا تابلۆیەکی ژیانی کۆمەڵایەتی کوردەواری بۆ کێشاوین، کە مەبەستی شاعیر ئەوە بووە خەڵك بە ئاگایی و ورییەوە تێی بڕوانن و پەند و ئامۆژگاری لێوەربگرن و لە ژیانی خۆیاندا پەرەی پێبدەن، وەك دەڵێ: ((پیرەمیرد لە دوای ئەوە کە لوحەییکمان لە ژیانی کومەلایەتی پیشو بەم وردەکاریە بو رەسم ئەکا و چاوی عبرت و ئینتباهمانی پی ئەکاتەوە... و بەم رەنگە لەم وینەگەرییە نەك هەر وینەگەری مەبەس بووبی بەلکو پند و نصیحتی قەومەکەی خویشی لیکداوەتەوە وەباشی و بە کەلکی خویندنی خستونە بەرچاو))(ڕەفیق حلمی،1941،ل93) نووسەر لە شیکردنەوەی شیعرێکی تری شاعیردا ئەوە دەخاتەڕوو کە فەلسەفە و بیرێکی وردی جوانی تێدایە و شاعیر ئەوە ڕووندەکاتەوە، کە شوێنکەوتنی خۆشییەکانی ژیان بایەخێکی ئەوتۆی نییە و مرۆڤ نابێ پشت بەوانە ببەستێت، کە لەکاتی و خۆشی و هەبوونیدا لە دەوری کۆدەبنەوە، بەڵکو پێویستە مرۆڤ بەهۆش بێت و بەدوای هاوڕێی تەنگانەدا بگەڕێت نەك هاوڕێی سەرسفرە و نیوەڕێ ، وەك دەڵێ: ((خوشەویستی زەمانە بایەخی نیە و ئەوی هوشی بی لازمە پشت بەوانە نەبەستی کە لە روژی خوشی و دەمی سعادت و کەلکداریدا لە دەوری کوئەبنەوە، و بو ئینسانی بەهوش و گوش ئەوە پیویستە کە بو پیاوی بەوەفا و دوستی روژی رەش بگەری و بیدوزیتەوە))(ڕەفیق حلمی،1941،ل95) نووسەر ئەوەی بۆ خستووینەتە ڕوو، کە پیرەمێرد یەکێکە لەو شاعیرانەی کە گرنگی بەلایەنی کۆمەڵایەتی ژیانی کوردەواری داوە و هەوڵی داوە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بخاتەڕوو و لایەنی باشە و کەموکوڕی و خراپەیان بخاتەڕوو، کە ئەمەشی بە مەبەستی بە ئاگاهێنانەوەی خەڵك بووە بۆ ئەوەی پەند و ئامۆژگاری لێوەربگرن.

عەلائەدین سەجادی لە کتێبی (مێژووی ئەدەبی کوردی)دا، ئەگەرچی باسی مێژووی ئەدەبی کوردی بەگشتی و ژیان و بەرهەمی شاعیران بەتایبەتی دەکات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کەمتازۆر ئاوڕی لەلایەنی ڕەخنەیی داوەتەوە و لە هەندێك شوێندا بە چاوێکی ڕەخنەئامێز تەماشای شیعری شاعیرەکانی کردووە یان لێیان دوواوە، یەکێك لەو لایەنانەی کە لەچەند شوێنێکی کەمدا قسەی لەبارەوە کردووە، لایەنی کۆمەڵایەتییە. نووسەر لە باسی (حاجی قادری کۆیی)دا ئەوە دەخاتەڕوو کە چۆن شاعیر باسی ژیانی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمەمان بۆ دەکات و حاڵ و ئەحواڵی خەڵکمان بۆ ڕووندەکاتەوە، کە کاربەدەستان تەنها بۆ بەرژەوەندی خۆیان هەوڵدەدەن و هەرخەریکی خراپەکاری و چەوساندنەوەی خەڵکن ، وەك دەڵێ: ((حاجی لە دەوری غەرامیاتدا ماوەیەك خوی خەریك ئەکا لە پاشا ئەو پەردەیە دائەداتەوە و پەردەیەکی تر هەڵئەداتەوە؛ تەماشا ئەکا لەو دیوی ئەم پەردەیەوە سینەمایك ئیش ئەکا. شریت شریت هالوهەوالی کومەلایەتی پیشان ئەدا. ئەم فیکرە خەیالیە ئەگوررێتەوە بە شعوریکی تر و تەلی عاتفەی بە ئاوازیکی تر دەنگ ئەداتەوە. سەیر ئەکا شیرازەی ئیش لەبەریەك هەلپچراوە، هەرکەس بۆ خویەتی، ئەوانەی کە لەکاروباری ژیانی تیکراییدا سەر روشتەیان گرتوتە دەست بیجگە لە ربی تیکدان و تأویل کردن هیچ پێشرەویەکی تریان بو مەردم نیە، بەهەزاران ئیشی دور لە راستی و لە داد ئەکریت و هەموی وەکو ئاوی پار ئەرروا.میگەلیکی ئادەمیزاد دانراوە و چەند شوانیکی گورگی بو راگیرکراوە))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل319-320) پاشان نووسەر ئەوە دەخاتەڕوو کە شاعیر مەبەستی لەم شیعرە هۆشیارکردنەوەی خەڵکە بۆ ئەوەی ئەم کاربەدەستانە بناسن و هەوڵی ئەوە بدەن خۆیانیان لێ بپارێزن و فریوی گوفتار و ڕەفتاریان نەخۆن، وەك دەڵێ: ((بەم جورە باسی کویلەیی و هەژاری مەردم ئەگیرریتەوە و چونیەتی هالو ئەهوالی ئەو دەورەیشمان پیشان ئەدا و لە پاشا ئاموژگاریش ئەکا ئەلی: بو ئەوە لەم ئیشە تی بگەن ئەم بررە شعرەم لەبەر بکەن))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 320-321) هەروەها نووسەر باسی ئەو ڕەخنانە دەکات کە شاعیر لە (کۆلکە شێخەکان)ی گرتووە، ئەو شێخانەی ئامانجان دنیا پەرستی و هەڵخەڵەتاندنی خەڵك و کۆکردنەوەی پارە و ماڵی دنیایە، وەك دەڵێ: ((لەباری کۆمەڵایەتیدا دیتە سەر بەربەرەکانی کردنی عەنعەناتی دەست و دایەرەی کۆلکە شێخەکان. ئەمەیان ئاگریکی تیژی لە دلی حاجیدا کردوتەوە ... مەبەستی لەبەربەرەکانیەکەی لەگەل شیخەکانا، شیخیەتی ئەو شیخانە بووە کە هەمو ئامانجیکیان دنیا پەرستی و مەردم هەلخەلەتاندن و دورکەوتنەوەیان بووە لەریگەی حەقیقەت و جلەویانیان گرتوە بە دەستەوە و رایانکیشاون بو چالی هەژاری و نەخوشی و نەزانی))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 320-321) نووسەر بەردەوام دەبێت لە لێکدانەوەی ئەو شیعرانەی شاعیر کە ڕەخنەیەکی توندن لە کۆلکە شێخەیان و پەردە هەڵماڵین لە ڕووی ڕاستەقینەیان، کە بۆ هەڵخەڵەتاندنی خەڵك ڕیشیان داناوە و کاروکردەوەشیان پێچەوانەی بنەما چەسپاوەکانی ئاینی

ئیسلامە، هەروەها دێت بەراورد لەنێوان مزگەوت و تەکیە وخانەقای ئەم شێخانە دەکات و مزگەوت بە مەڵبەندی ئاوەدانی ڕوح و ئارامبوونەوەی دڵ و دەروون دادەنێ و تەکیە و خانەقاکانیش ڕێگایەکن تەنها بۆ هەڵخەڵەتاندنی خەڵك بەشانوباڵیاندا هەڵدەدرێ و لەبەر چاوی خەڵك جوان دەکرێن، وەك دەڵێ: ((باسی مزگەوت و گەورەیی مالی خوا ئەکا و ئەلی: ئەمانە شوینیکن کە پیاو ئەچیتە ناویانەوە و دلی خوی روبەروی خوا ئەکاتەوە، لەو تەسفیەکردنە ئەگەر بە راستی ناوی خوای تیایانا بهینری و بەراستی روی دلتی تی بکری ئەکەویتە عالەمیکی حەقیقیەوە، بەلام تەکیە و خانەقاکان بوچی وا جوان ئەکرین و لەبەرچی ئەوەندە بەو جورە بە شان و بالیانا ئەچن))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 322) لەکۆتاییدا نووسەر ئەوە دەخاتەڕوو کە ئەم کاروکردەوە ناشرینانەی کۆلکە شێخەکان (حاجی قادری کۆیی) کردووەتە دوژمنیان، چونکە ئامانجیان دنیا پەرستی و ڕووپامایی و بەژەوەندی تاکەکەسییە، خەڵکانی خراپەکارن و بەرگی پیاوچاکانیان لەبەرکردووە، وەك دەڵێ: ((جا کردەوەی ئەم جورە شیخانە کە شیرازەی ریکوپیکی ئیسیان بە تەواوی هەلوەشاندبوەوە ئیشیکی وا ئەکا بە حاجی کە کەمەری دوژمنایەتیان لەگەل ببەستی و دەست بکا بە قسەکردن بەوانەی شیخ نین و وەکو گورگ چونەتە پیستی مەرەوە))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 322) نووسەر لە باسی (سالمی سنە)ی شاعیردا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئەدەب ئاوێنەی کۆمەڵە و ڕەنگدانەوەی بارودۆخی ژیان و گوزەرانی خەڵك و ئەو کۆمەڵگەیەیە کە تیایدا دەژی، و ئەدیب گوزارشت لە سەردەم و ژینگە و ژیانی کۆمەڵگەکەی دەکات، لەم بارەیەوە دەڵێ: ((شاعر و ئەدیب لەبەرئەوە ئاوینەی کومەلن ئەگەر تەعبیر لە هەمو شعوری ئەو کومەلە نەدەنەوە - کەتیایا ئەژین – تەعبیر لە بەشیکی زوریان ئەدەنەوە؛ چونکە دلی ئەوان تەماشای رەوشتی کومەلەکە ئەکا و چاویان لەو پەردەیەیە کە بەسەر ئەوانا کشراوە، ئەوەندە هەیە ئەوان ناتوانن بیخەنە شیرینی قسەوە، ئەمان ئەتوانن))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 372) پاشان نووسەر لەم ڕوانگەیەوە شیعرێکی شاعیر ڕووندەکاتەوە و ئەوە دەخاتەڕوو کە شاعیر لەم شیعرەیدا وەك شریتی سینەما ژیان و بارودۆخ و ڕەوشتی کۆمەڵگەکەمان بۆ دەخاتەڕوو، ئەوەش دەخاتەڕوو کە هەر قسە بەس نییە ، بەڵکو دەبێت قسەکان بکرێنە کردار، وەك دەڵێ: ((جا ئەگەر بەم مەعنایە مەعنا لە ئەدیب و شاعر بدەینەوە ئەو رەوشتە و ئەو عەنعەناتە کە لەدەوری سالمدا بووە هەمویمان وەکو شریتەکانی سینەما دیتەوە بەرچاو؛ ئەوەمان دیتەوە بەرچاو کە یەکە ئامانجی بەرزی ئەو قەومە ئەوە بووە کە شیخ بە خالی هیندو زولفی چین چین و رومەتی رونیەوە لایەك لەو قەومە بکاتەوە بو ئەوە بە شمشیری بروی شەیتانی نەفس بکوژی و مەردمەکە بخانە عالەمیکەوەکە عالەمی روحانی وەهاوە کە کەس لەسەیری تیر نابی! خو خەریك کردن بەم قسانەوە - کە ئیش بە قسە پیك نایە- ئەو پەری کامەرانی بووە))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 372) نووسەر لە باسی (ئەدەب)ی شاعیردا نموونەی شیعرێکی شاعیر دەهێنێتەوە و ڕوونی دەکاتەوە و گفتوگۆی دەکات، ئەمجارەیان دەیەوێت دژ بە ڕوانگەی کۆمەڵایەتی بەرگری لە شاعیر بکات و ئەوەمان پێ بڵێت: کە ئەم شیعرانەی شاعیر بە نموونەی بەرز و جوانی ئەم چەشنە ئەدەبەن، کە بە (ئەدەبی ئاشکرا) ناویان دەبات، وەك دەڵێ: ((لە هەمو زمانیکا (ئەدەبی ئاشکرا) هەیە وە هەر یەکە بە ئەندازەی دەسەلات و زەوق کوششی ئەوەیان کردوە کە لەو پەرری ئاشکراییەوە بی بەلام برروا ناکەم تو بتوانی لە ئەدەبیکی روژهەلاتی ئیمەدا بەرزتر و بەرزتر و ئاشکراتر لەم شعرانەی ئەدەب بدوزیتەوە))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 414) پاشان بەرگری لە شاعیر و شیعرەکانی دەکات و بڕوای وایە ئەگەرچی لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە پەسەند نین و خەڵك بە بێ شەرمیان دادەنێت، بەڵام ئەم شیعرانە داهێنانی جوانیان تێدایە و شاعیر بەمەبەستی داهێنان و جوانکاری ئەم شیعرانەی گوتووە،نەك مەبەستی تری بێڕەوشتی، وەك دەڵێ: ((رەنگبی هی واهەبی بلیت: ئەمانەی ئەم بە کوردی پیی ئەلین (بی شەرمی) کەسی تر نەیویستوە بەمجورە بە بی شەرمانە بیتە مەیدانەوە! بەلی راستە ئیستە بەم جورە شتانە لە کوردیدا ئەلین (بی شەرمی) ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە زور پابەندی وشەی (شورەیین) ... کەچی مەبەستە راستەقینەکەش لەم جورە ئەدەبانە دەربرینی فیکرەیەکی نازکی شاعرانەیە بە عبارەتی جوان و رەنگینی وەها کە تەلی عاتفە چە بە وشەکانی وە چە بە مەعنا کە بینیتە سوز و گوداز، کە ئەمەش ئەکا نەوەك لەبەر (خەلاعە)یە، بەلکو لەبەر (بەداعە)یە))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 414) هەروەها نووسەر لێکدانەوە بۆ دێڕە شیعرێکی (حەمدی) دەکات و دەیبەستێتەوە بە کۆمەڵ و بارودۆخ و ڕەوشتی ناو کۆمەڵەوە، دەیکاتە ئاوێنەیەك، کە ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی تێدا دەرکەوتووە، ئەویش ڕاکردنە لە قسەی ڕاست و حەق و وەرگرتنی قسەی ناحەق و ناڕاستە، شاعیریش قسەی ناڕاستی بەجێی پێباشترە و نووسەریش پشگگیری لە بیروڕاکەی دەکات، وەك دەڵێ: ((ئەم شعرەی ئەوە پیشان ئەدا کە قسەی راست و حەق باوی نیە و مەردم لیی هەلدین! جا ئەمیش ئەلی کەوایە قسەیەکی ناساغی بەجیم پی چاترە نەوەك هەرزەیەکی ساغ! بەلی قسە ئەگەر بەجی بو ئەوە ئەبی ساغ بی کەچی ئەم کردوویە بە ناساغ، لەبەرئەوە چونکە با ساغیش بی مادام مەردم پیان خوش نەبو لی هەلدین.

کە لی هەلهاتن بی جی بو هیچ کەلکی نەبوا))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 451) عەلائەدین سەجادی لەباسی (زێوەر)دا ئەوە دەخاتەڕوو کە شاعیر ئاوڕی لەلایەنی کۆمەڵایەتی داوەتەوە و باسی کۆمەڵێك دیاردەی دزێوی کۆمەڵایەتی دەکات کە لەو سەردەمەدا لە کۆمەڵگەی کوردیدا بڵاوبووە کە بریتین لە خۆپەرستی و بەرژەوەندی ویستی و مادەپەرستی و بێ ویژدانی و بێ یاسایی، شاعیر ڕەخنە لەم دیاردانە دەگرێت و هەوڵی ئەوە دەدات بەشێوەیەکی کاریگەر خەڵکیان لێ هۆشیار بکاتەوە، بۆیە دەڵێ: ((زیوەر لەم قاپیانەوە دەرئەچی و روبەروی قاپیەکی تر ئەبیتەوە؛ روبەروی قاپی کومەلایەتی ئەبیتەوە، پی ئەهاویژیتە ئەو دیو، تەماشا ئەکا چونیەتی خوورەوشت بووە بە دەرەبەگی، هەرکەسە بە باریکا بو خوی روی کردوتە دەرەیەك، شیرازەی یاسا لەبەریەك هەلپچرراوە، هەر تیرە و بەرەیەککە تو ئەیگری و ئەتەوی بچیتە ناویانەوە سەیر ئەکەی لەوانی تر خراپترن، هەمو ئامانجیك هاتوتە سەر مادەپەرستی و لە ویژدان دورکەوتنەوە، لیرەدا بە جورە ئاموژگاری و قسەکردنیك دیتە ناوەوە،لای پیاو وا ئەبی کە تەنها پسپورری ئەو مەیدانەیە))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل493) نووسەر لە بواری کۆمەڵایەتیدا شاعیر بەکەسێکی لێهاتوو و بەتوانای وا دادەنێت، کە وەك پسپۆڕێکی ئەم بوارە دەردەکەوێت لە دەست خستنە سەر برینەکان و ئامۆژگاری کردنی خەڵك و هۆشیارکردنەوەیاندا.

ووسەر لە باسی بێکەسی شاعیردا لەڕوانگەی کۆمەڵایەتییەوە سەیری بەشێك لە شیعرەکانی دەکات و بڕوای وایە بێکەس شاعیرێکی بەرزی کۆمەڵایەتییە و ئاوێنەیەکی ڕوونی کۆمەڵایەتی سەردەمی خۆی بووە، شاعیر شیعرەکانی کردووەتە وێستگەیەك بۆ بەگژداچوونەوەی دیاردە دزێوە کۆمەڵایەتییەکان و بەشێوەیەکی تەنزئامێز ڕەخنەی لەم دیاردانە گرتووە، وەك دەڵێ: ((بیکەس بە دزە دزەیەکەوە، بە چواریەکە چاویکەوە، یا بەلکو بەچاوی ساغی گەشی دلیەوە سەیریکی تیکرای کومەلایەتی ئەکا، لەبەرئەوە لە گەلی سوچەوە ناریکی ئەبینی دەست ئەکا بە توانج گرتن))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 529-530) شاعیر بەبێ ترس ڕەخنەی لەسەرجەم ئەو چینانەی کۆمەڵ گرتووە کە ڕەفتاری نەشیاویان هەبووە (مەلا و شێخ و کاربەدەستان و مرۆڤانی خراپەکار و ...)ی داوەتە بەر نەشتەری ڕەخنەی شیعرەکانی و مەبەستیشی لەم کارە هۆشیارکردنەوەی خەڵك و پێشکەوتنی وڵات بووە، وەك دەڵێ: ((بیکەس وەکو چون شاعریکی نیشتمانی بووە، بەرزتر شاعریکی کومەلایەتی و شەعبی کوردیش بووە کە سەری بردبیتە هەمو کورریکەوە و چاوی بە کردەوەی هەموو جورە کەسیکا خشاندبیت و گویی بە توانجی کەس نەدابیت و دل و زمانی وەکو یەك بوبیت و سەری لە کەس نەکردبیتەوە، یا بە کورتی بلین: کەم و کورری دەستە دەستەی مەردمی دەربرریی بو ئەوە پرری بکەنەوە و لەو پرر کردنەوەدا ولاتەکە پیش کەوی))(عەلائەدین سەجادی،1952، ل 531-532) نووسەر بەشێوەیەکی گشتی لەسەر ئەو بڕوایەیە کە ئەدەب و شیعر ڕەنگدانەوەی ژیان و باردۆخ و ژینگەی کۆمەڵایەتین و گوزارشت لە ژیانی کۆمەڵایەتی دەکەن.

ڕەفیق حلمی لە بەرگی دووەمی کتێبی (شعر و ئەدەبیاتی کوردی)دا گرنگی زیاتری بە ڕەخنەی ئەدەبی داوە و وردتر شیعرەکانی شیکردووەتەوە و ڕەخنەی لێگرتوون. نووسەر لەباسی (سەلام)ی شاعیردا باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە ئەم شاعیرەمان لە بەشێك لە شیعرەکانیدا باسی کۆمەڵ و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەکات و بە شێوەیەکی گاڵتەئامێزانە لایەنە کەموکوڕییەکانیان دەردەخات، بەتایبەتی کەموکوڕی دەسەڵاتدار و دەوڵەمەندەکان، کە مەبەستی لەم کارەی ئەوەیە دڵی هەژارانی وڵاتەکەی خۆش بکات، چونکە بڕوای وایە ئەم چینەی کۆمەڵ دەستیان لەو نەهامەتی و نەبوونییەدا هەیە، کە هەژارانی تێدان، وەك لە ڕاڤەی شیعرێکی شاعیردا دەڵێت: ((دل ئەیویست هەمووی بنووسین تاوەکو بزانن کە "سەلام" چەن بەووردی سرنجی داوەتە چونییەتی کومەلایەتی و ئەو "دوو مەل"انە کەلە "کون و قوژبن"ی تاریکی ناو دلی ئەواندایە کە چارەرەشی لە هەموو خوشی و تام و لەزەتیکی ژیان بیبەری کردوون، وە چون هەستی بەوەش کردووە کە "رغنەی گالتەوگەپاوی = ئینتیقادی فکاهی" لە خوا پیداوەکان، توانج تیگرتنیان ئەبی بە دارووی شیفا بو بەدبەختەکان و سیاچارەکان، بەتایبەتی ئەگەر بیتوو ئەو خواپیداوانە لە پولی بەفیز و لووتبەرز و خوانەناسەکان بن، وەیا بەهەر هوییکەوە ئەبی بی، کەموزور لە هەژاری و لیقەوماوی سیاچارەکانا دەسیکیان هەبی))(ڕەفیق حلمی،1956، ل107-108). نووسەر لە باسی شیعرێکی تری شاعیردا ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە شاعیر زۆر بەوردی و بەشێوەیەکی گاڵتە ئامێز ڕەخنەی لە دەسەڵاتداران گرتووە و مەبەستەکانیانی ڕوونکردووەتەوە، کە هەمیشە هەوڵیان داوە خەڵکی لە نەفامی و نەزانی و نەخوێندەواری و هەژاریدا بهێڵنەوە بۆ ئەوەی هەمیشە ژێردەستەی خۆیان بن و لەژێر دەسەڵاتی خۆیاندا بیانهێڵنەوە، ئەگەر چی لەڕواڵەتدا خۆیان بە دڵسۆزی کۆمەڵ دادەنێن، بەڵام لە بنەڕەتدا تەنها خزمەت بە بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەکەن، وەك دەڵێ: ((لیرە بەو لاوە سەلام بە 15 بەیت باسی تەکبیر و رای کومەلی سەرەك و پیاو ماقوولەکان ئەکا کە چون بیریان لە حالی ولات کردووەتەوە بو پیشکەوتنی ئەم مەکتەبە "قوتابخانە" وە بو پیگەیاندنی پیاهوانی باش و تیگەیشتووی خاوەن زانستی و خویندەواری بەرز و ئاشنای فەت و پیشەسازی کەوتوونە گفتوگو

و لیکدانەوە و لەوە دووان کە ئاتاجن بەو جوورە کریکار و وەستا و فەنیار و پیشەسازانە کە شارەزای لیخورین و موتوکار و کولارە بن، وە بتوانن بیسیم و چەکی تازە بەکاربینن وە کارخانەکانی چەك و دەرمان و والا و شتی تر بگیرن و ببەن بەریوە))(ڕەفیق حلمی،1956، ل109) پاشان نووسەر چەند بەیتێکی تری شیعرەکە شیدەکاتەوە و ئەوە دەخاتەڕوو، کە شاعیر بەشێوەیەکی گاڵتەئامێز باسی بارودۆخی کۆمەڵایەتی ئەوکاتەی کوردستان دەکات، کە کۆمەڵێك دیاردەی دزێوی وەك نەزانی و خراپەکاری و ستەمکاری و نەبوونی ئازادی و سەربەستی لە کوردستاندا باوبووە، وەك دەڵێ: ((ئیتر بەم تەرحە سەلام ناوەکانی رزگاری، ئازادی، عەدالەت، نەخوشی، زانستی بەدەم مودیری قوتابخانەوە ئەخوینیتەوە، وە لە دەم هەر یەکە لەم قوتابیانەوە بەجیا کە لە مانای ناوەکان بوەشیتەوە وەلامی مودیر ئەداتەوە ... لەمەیش جوانتر ئەوەیە کە هەول ئەدا ناکوکی بخاتە بەینی دوو قوتابییەوە کە ناوی یەکیکیان جەهل وە هی ئەویتریان عیلمە))(ڕەفیق حلمی،1956، ل112- 114) هەروەها نووسەر زیاتر لەسەر ئەم دەقەی شاعیر دەدوێت و ئەوە باس دەکات کە هەمیشە دەسەڵاتداران بە حوکمە عەشایرییەکانی سەردەم چۆنیان مەبەست بێت ئاوا حوکم دەکەن، وەك دەڵێ: ((بەراستی سەلام لیرەدا مادەی مرووری زەمانی جوان دامەزراندووە وە لەجیی خویا بەکاری هیناوە، وە بەم رەنگە توانجیکی باشی گرتوەتە ئەوانەی ئەم مادەیە ئەکەن بە کوتەکی دەسیان و بیدەسەلاتەکانی پی ئەفەوتینن))(ڕەفیق حلمی،1956، ل115) بێگومان لەم جۆرە کۆمەڵگا دواکەوتووانەدا هەمیشە نەزانی بەسەر زانیندا سەردەکەوێت، چونکە لە بەرژەوەندی دەسەڵاتداراندایە کە خەڵك لە نەزانی و نەفامیدا بژین و هۆشیارنەبن بەرامبەر ماف و ئەرکەکانیان، هەربۆیە بڕیار لەسەر ئەوە دەدرێ زانست زیندان بکرێت و شاربەدەر بکرێت بۆ ئەوەی نەزانی هەر باڵادەست بیت، وەك دەڵێ: ((لە پاشا سەلام باسی ئەو حوکمە ئەکا کە ئەدری بەسەر عیلمی فەقیرا کە شەرتیکیشی ئەوەیە دوای تەواوبوونی حوکمەکەی ئەبی عیلم بنیرریتەوە دەرەوەی سنووری ولات))(ڕەفیق حلمی،1956، ل115- 116) نووسەر زۆر بەجوانی ئەوەی ڕوونکردووەتەوە، کە یەکێك لە کاریگەرترین ژانرەکان بۆ ئەوەی شاعیر بتوانیت ڕەخنە لە دیاردە دزێوەکانی کۆمەڵ بگرێت شیعری گاڵتەوگەپ (شیعری کۆمیدی)ە، چونکە لەم ڕێگەیەوە باشتر دەتوانرێت خەڵك هۆشیار بکرێتەوە و کاریگەری لەسەر بەجێ بهێڵرێت، کە (سەلام)ی شاعیریش ئەم ڕێگەیەی هەڵبژاردووە بۆ هۆشیار کردنەوەی کۆمەڵگەی کوردەواری. ڕەفیق حلمی سەبارەت بە (گۆران) بڕوای وایە، گۆران شاعیرێکی واقیعییە، بەشێك لە شیعرەکانی لە واقعی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە وەرگرتووە و بەشێوەیەکی جوان و ڕازاوە بەرجەستەی کردووە، وەك دەڵێ: ((گوران شاعریکی فەننان و واقعییە "Realist" بی ئەوەی باکمان بی لە رەغنەیی یاخو لە واتەکەی خومان بە گومان بین، ئەلیین گوران بەراستی بویژیکی واقعی و فەننانە. بویژیکە کە مادەی شعرەکانی لە کانگای ژیان، واتە لە ژیانی کومەلایەتی کورد هەلینجاوە وە کردوویە بە "بوودەقە"ی ئودەبا، ئینجا لەم وینە سیحراوی و دل فرینەدا کە پیی ئەلین شعر بوی هیناوینەتە دەری. بەلی گوران بویژیکی فەننان و واقعییە، چونکە لاسایی کردنەوەی بویژە کونەکانی نەکردووە بە پیشە))(ڕەفیق حلمی،1956، ل172- 173) نووسەر کاتێك گفتوگۆی شیعرەکانی گۆران دەکات جەخت لەوە دەکاتەوە کە گۆران واقعی سروشت و کۆمەڵایەتیی گەلەکەی لەگەڵ خەیاڵدا تێکەڵ کردووە و وێنەیەکی هونەری ژیانی کوردەواری بۆمان وێناکردووە، وەك دەڵێ: ((گوران زیاتر لە واقع دواوە وە گەلی لەوحەی کومەلایەتی لە ژیانی کوردەواری بو کیشاوین، بەلام ئەم لەوحانە کە واقعی قەومەکەمان پیشان ئەدا وە راستە، لە خەیالیش بەشی وەرگرتوە، ئەوەندە هەیە ئەم بەشە لە رادەیك نەچوەتە دەرەوە کە پیویستی فەن نەبی))(ڕەفیق حلمی،1956، ل169- 170) پاشان نووسەر بۆ بەڵگەی قسەکانی شیعری (گوڵی خوێنین)ی (گۆران)ی وەرگرتووە و چەن کۆپلەیەکی لە شیعرەکە شیکردووەتەوە، سەرەتا لە زمانی شیعرەکە دوواوە و دواترگوزارشتەکانی ڕوونکردووەتەوە، ئەوە دەخاتەڕوو کە هەموویان کوردی پەتین، پاشان دەڵێ: ((لاپەررەیك لە ژیانی کومەلایەتی کورد ئەگیرریتەوە کە هەموومان دیومانە وەیا بیستوومانە. هەندیکمان خوی تیا بووە. ئەزانی کە ئەوی بومان ئەگیرریتەوە راستە وە تەواوە، واتە لەوحەییکە لە ژیانی واقعی کورد))(ڕەفیق حلمی،1956، ل172) هەروەها نووسەر بۆ دووپاتکردنەوەی ئەم بۆچوونەی لەبارەی (گۆران)هوە چەند نموونەیەکی تری لەشیعرەکانی شاعیر هێناوە وەك شیعری (لەدرزی پەچەوە) و (گەشتی هەورامان). بەمجۆرە نووسەر بەشێوەیەکی سەرکەوتوانە توانیویەتی لایەنی واقعی ژینگەی سروشتی و ژیانی کۆمەڵایەتی کوردەواری لای شاعیر بخاتەڕوو، کە بەشێکی زۆری شیعرەکانی پێکهێناوە، ئەگەرچی ئەوەی نەخستووتەڕوو کە ئامانجی شاعیر لە بەرجەستەکردنی ئەم واقعە تەنها جوانی نەبووە، بەڵکوهۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەش بووە.

ئەنجام

لە لێکۆڵینەوەکەماندا گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:

1- ڕەهەندی کۆمەڵایەتی بە درێژایی مێژوو لایەنێکی گرنگی گوتارە ئەدەبی و نووسینە ڕەخنەییەکان بووە، بە تایبەتی ڕەخنەی شیعر.

2- نووسەرانی کورد لە گوتارەکانیاندا گرنگیان بەڕەهەندی کۆمەڵایەتی داوە لەماوەی نێوان (1920-1958) بە تایبەتی لێکۆڵینەوەی دەق شیعریدا.

3- نووسەران مەبەستییان بووە بەم کارە هانی شاعیران بدەن، کە ئاوڕ لەم لایەنە بدەنەوە و بیکەنە مەبەستی سەرەکی دەقە شیعرییەکانیان.

4- نووسەران داوا دەکەن کە لەگەڵ ختسنەڕووی دیاردە کۆمەڵایەتییەکاندا هۆکارەکانی دیاردەکان ڕوونبکرێتەوە و چارەسەرەکانیشی بۆ دیاری بکرێت.

5- نووسەران داوای شیعری پەیامداری کۆمەڵایەتی دەکەن بە مەبەستی لێی هۆشیارکردنەوەی خەڵك بێت.

سەرچاوەکان

1- ئاوارە کەمال ساڵح (2012)، ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و پراکتیزەکردنی لە شیعرەکانی گۆراندا، چ1، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر

2- بەسام قەتوس، دەروازەیەك بۆ میتۆدەکانی ڕەخنەی هاوچەرخ، و: د.محەمەد تاتانی،چ1، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.

3- بەکر عومەر یەحیا (1945)، ئەدەب، گۆڤاری دەنگی گێتی تازە، ژ1، ب4

4- ڕەفیق حلمی (1941)، شیعر و ئەدەبیاتی کوردی، بەرگی یەکەم، چ1، بەغدا

5- ڕەفیق حلمی (1956)، شعر و ئەدەبیاتی کوردی، بەرگی دووەم، چ1، بەغدا

6- ڕێبین خەلیل قادر (64-70)(2011)، میتۆدی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبدا، گ.ڕامان، ژ. 167، هەولێر

7- ساڵح حەیدەری (1944) (ل47-50)، ئەدەبیاتی زندو، گ. گەلاوێژ، ژ12، ساڵی5

8- سیاپۆش (1932) (2)، شاعیرەکانمان، ڕۆژنامەی ژیان، ژ335، سلێمانی هەروەها: سیاپۆش (1933)، شاعیرەکانمان، یادگاری لاوان، چاپخانەی کەرخ، بەغداد

9- عەلائەدین سەجادی(1952)، مێژوی ئەدەبی کوردی،چ1، چاپخانەی معارف، بەغدا

10- ق. نەبەرد (1947) (41-46)، نامەیەك بۆ ئەدیبەکانمان، گ. گەلاوێژ، ژ8، ساڵی 8

11- ق. نەبەرد (1947)(41-46)، نامەیەك بۆ ئەدیبەکانمان، گ.گەلاوێژ، ژ 9 -10، ساڵی8

12- کامل حەسەن بەسیر (2015)، مێژووی ڕەخنەسازی، چ1، چاپخانەی تاران، تاران

نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد (2011)، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی، چاپخانەی بینایی، سلێمانی